

Л. А. Проценко

ПАЛЕОГРАФІЯ, ДИПЛОМАТИКА І ФІЛІГРАНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Палеографія, дипломатика і філігранологія — допоміжні історичні дисципліни, які тісно між собою пов'язані. Насамперед до них звертаються вчені, коли їм потрібно встановити автентичність документа або час його написання. У розвитку цих дисциплін після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції намічаються три етапи: 1) з 1917 р. до середини 30-х років; 2) з середини 30-х років до кінця 50-х років; 3) з кінця 50-х років до сьогодні.

Особливістю першого етапу було те, що філіграні разом з орнаментами розглядалися як складова частина палеографії. У цей час вийшли в світ монументальні праці І. Каманіна та О. Вітвицької «Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст». (К., 1923) та В. Розова «Українські грамоти XIV і першої половини XV ст.» (друге видання, К., 1928). Працюючи в Київському архіві давніх актів понад 20 років, О. Вітвицька збрала понад 4000 знаків. Підготовка їх до видання тривала кілька років. У 1919 р. завідуючий архівом І. Каманін, під керівництвом якого готувалась ця праця, звернувся до Української академії наук з проханням видати альбом, в якому підкреслював наукове значення водяних знаків на папері для точного визначення часу і місця написання недатованого рукопису, для вирішення питання про вірогідність документа¹. Археографічна комісія Української академії наук постановила видати колекцію водяних знаків². У 1920 р. І. Каманін помер, і дальша робота над виданням альбома, який побачив світ у 1923 р., проводилась без його участі. До альбома вміщено тільки 1336 знаків. Де поділась решта —

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, X-7617.

² Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві, ф. 237, spr. 1, арк. 2 зв.

невідомо, напевно, вона загинула під час Великої Вітчизняної війни. Передмову до альбома, в якій подано короткий огляд справи філігранології і викладено принципи підготовки альбома, написав С. І. Маслов. Довідковий апарат в альбомі відсутній, що утруднює користування ним, але й у такому вигляді альбом має велике наукове значення. Це перше і поки що єдине видання філіграней з паперу українських документів у вигляді альбома. Громадськість відгукнулася на нього чотирма рецензіями³, які частково заповнили прогалини передмови і відсутність довідкових даних.

Видання «Українські грамоти XIV і першої половини XV ст.» для нас цікаве тим, що до кожної з вміщених у ньому грамот (всього 95) подана коротка палеографічна характеристика. Воно вийшло обмеженим тиражем — 200 примірників і стало бібліографічною рідкістю. В. Розов готував грамоти й за наступні століття, але зібрані ним матеріали, мабуть, загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Серед видань окремих пам'яток особливий інтерес для палеографів становить передмова до літопису С. Величка «Сказаніє о войне козацкой з поляками», виданого в Києві у 1926 р., у якій зроблено докладний палеографічний аналіз пам'ятки. Передмову написала К. Лазаревська — відомий в той час палеограф. Вона, по суті, виклала історію розвитку київської школи письма.

Заслужують на велику увагу видання Д. Абрамовичем «Киево-Печерського патерика» (К., 1930) та М. Драй-Хмарою «Фрагментів менського пергаменового апракоса XIV в.»⁴ В останньому вміщено палеографічний вступ, у якому описано всі особливості пам'ятки і подано зразки письма. Цей вступ може бути й зараз взірцем для науковців, що видають письмові пам'ятки.

У той час вийшли окремим виданням праці про орнаменти рукописних книг, а саме: О. М. Маслової «Рукописна книга» (К., 1925), П. М. Жолтовського «Українська рукописна книга та її оздоблення» (Харків, 1926), М. Макаренка «Орнаментация української книжки XVI—XVIII ст.» (К., 1926), Г. Павлуцького «Історія українського орнаменту» (К., 1927).

Чимало статей, присвячених опису видатних пам'яток давнини, стародруків, у 20-ті роки було опубліковано в різних збірниках і періодичних виданнях. В них дано палеографічний аналіз пам'яток. У цьому плані найбільше зробив С. І. Маслов, йому належить серія статей «Етюди з історії стародру-

³ М. Г. — «Червоний шлях», 1923, № 8; В. Данилевич. — «Україна», 1924, кн. 1—2; А. Гераклитов. — Книга и культура. Саратов, 1926; І. Крип'якевич. — «Стара Україна», 1925, № 6.

⁴ Збірник комісії для дослідження історії української мови, т. 1. К., 1931, стор. 141—246.

ків»⁵, в яких характеризуються папір і філіграні з вказівкою, де їх друковано. Особливо цінним є його блискучий доказ підробки «Руна орошеного» (Чернігів, 1702). Саме філіграні стали найпереконливішим аргументом для висновку, «що примірники з типу В надруковано не в р. 1702, як про це говорить їхня титульна сторінка та вихідний літопис, а років на 50 пізніше, приблизно 1753»⁶. У 1934 р. С. І. Маслов надрукував статтю «Из истории русской филигранографии», в якій вмістив продовження праці К. Тромоніна «Изъяснение знаков видимых в писчей бумаге» (1884), випадково придбане ним з рук⁷.

Елементи палеографічного аналізу є й в статтях, присвячених стародрукам. Найбільше їх було вміщено в «Бібліологічних вістях» — органі Українського наукового інституту книгознавства.

Цікаву працю про роль філіграней як доказів при датуванні стародруків написав Н. Таранущенко⁸. Тут мовиться про встановлення дати видання Бегнерівського євангелія. М. Геппенер, учень С. Маслова, виступив з оригінальною статтею, в якій шляхом палеографічного аналізу випадково знайдених аркушів рукопису доводить належність їх до збірки «Стефаніт та Іхнілат»⁹ — старовинної української збірки повістей. З палеографічного боку досконало порівняв шрифти Острозької біблії з українським півуставом половини XVI ст. П. Клименко¹⁰.

У 1927 р. вийшов вперше і в 1930 р. був перевиданий підручник проф. Тимченка «Курс історії українського язика», у вступі до якого зроблено огляд розвитку графіки українського письма.

Окремі зауваження про філіграні можна знайти в статтях П. Попова «Панегірик Кризоновича Лазарю Барановичу»¹¹ і О. Маслової «Зр'ялице життя человеческого. М., 1712»¹².

Серед статей з історії папірень на Україні заслуговує на увагу стаття М. Кошарнівського «З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині»¹³, в якій вперше докладно говориться про папірні Лівобережної України. Цікавою є стат-

⁵ С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків. I—VIII. К., 1925.

⁶ Там же, стор. 41. Один з цих примірників зберігається в ЦДІА УРСР в Києві, ф. 749.

⁷ Известия АН СССР. Отдел общественных наук. М., 1934, стор. 225—234.

⁸ Н. Таранущенко. Рідкий стародрук. — «Бібліологічні вісті», 1926, № 47.

⁹ Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1927, кн. XII.

¹⁰ П. Клименко. Графіка шрифту в Острозькій біблії. — Українська книга XVI—XVIII ст. К., 1926.

¹¹ Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія. К., 1927.

¹² «Бібліологічні вісті», 1928, № 1.

¹³ «Бібліологічні вісті», 1930, № 3,4.

тя В. Романовського «До історії папірництва на Україні»¹⁴, в якій на прикладі діяльності Луцької папірні переконливо доводиться необхідність розробки історії папірень України. Деякі відомості з історії папірень можна знайти в працях М. Слабченка «Організація господарства України» (Одеса, 1922), П. Попова «Початок книгопечатання на землях України»¹⁵.

У журналах вміщувались також праці вчених, що жили поза межами Радянської України. Серед них привертають увагу статті І. Крип'якевича «Найдавніші папірні на Україні»¹⁶ та чеського дослідника Перфецького «Друкарні та стародруки підкарпатської Русі — України»¹⁷. В українських періодичних виданнях надруковано статті визначних нині російських філігранологів С. Клепікова «До методології описування слов'янських стародруків XV—XVIII ст.» і А. Гераклікова «Четвероєвангелія без виходу початку XVIII ст.»¹⁸

Спеціальних праць з дипломатики до середини 30-х років не було. Але не можна сказати, що це питання не стояло на порядку денному. Археографічна комісія мала намір підготувати «Український дипломаторій» — систематичну збірку актів українського державного діловодства, документів приватно-правових, листування тощо¹⁹. Робота в цьому напрямі велась Київським архівом давніх актів. У 1925 р. директор архіву В. Романовський писав: «Архівісти підбирають матеріал до складання збірника по українській дипломатичі (зразки старовинних паперів XIV—XVIII вв.)»²⁰. Ця збірка була і в плані підготовки до видання Археографічної комісії УАН на 1929 р.²¹, проте як і багато інших робіт, розпочатих в 20-х роках, вона не була закінчена.

У «Ювілейному збірнику на пошану акад. Багалія» було вміщено статтю А. Введенського «З минулого російської дипломатики», в якій докладно передано зміст лекцій з дипломатики, прочитаних у 1829 р. в Харківському університеті ад'юнктом К. П. Пауловичем. Матеріал викладено на фоні розвитку цієї дисципліни в Росії. А. Введенський нагадує, що «не випадало б російським дипломатистам забувати за Пауловичів твір, адже ж він — це їхній далекий перворідень-пепередник»²².

¹⁴ «Бібліологічні вісті», 1926, № 2.

¹⁵ Записки історико-філологічного відділу УАН, 1925, кн. V.

¹⁶ «Бібліологічні вісті», 1926, № 4.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Бібліологічні вісті», 1928, № 1.

¹⁹ «Україна», 1927, № 6.

²⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 14, оп. 2, спр. 257, арк. 2.

²¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, X-8110, арк. 9.

²² Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія, стор. 937.

Увагу дипломатиці, хоч і побіжно, приділяли в своїх статтях архівісти В. Романовський та О. Андріяшев²³.

Підводячи підсумки розробки палеографії, дипломатики і філігранології з 1917 р. до середини 30-х років, слід зауважити, що тоді вони ще не стали предметом спеціальних досліджень вчених, а розроблялися побіжно при дослідженні різних питань історії України. У той час багато було задумів, планів щодо дальшої підготовки і видання праць з цих допоміжних історичних дисциплін, але жоден з них не був доведений до кінця. На жаль, всі підготовчі матеріали до робіт «Водяні знаки» та «Український дипломаторій» загинули і поновити їх неможливо. Але й те, що було тоді зроблено, становить велику наукову цінність.

З середини 30-х років наступив спад у розробленні питань палеографії, дипломатики і філігранології. Перед Великою Вітчизняною війною з'явилася лише стаття А. Введенського «Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI—XIX ст.»²⁴. У ній наводяться цікаві матеріали архівів Ленінграда, правда, є багато неточностей і недоречностей у викладі історії фальсифікації.

У перші повоєнні роки навіть в таких учбових закладах, як Київський і Львівський державні університети, допоміжні історичні дисципліни спеціально не розроблялись, хоч курси загальної палеографії і дипломатики викладались. Тільки в кінці 40-х років починають з'являтися окремі праці з палеографії. Цьому сприяло повернення мовознавців до доброї традиції — видання пам'яток старої української мови, а такі видання без дослідження питань палеографії і дипломатики неможливі.

У 1954 р. Л. Булаховський в статті «Фонетичні і морфологічні південнорусизми з староукраїнських пам'яток XII—XIV ст.»²⁵ писав, що для мовних доказів необхідно вивчати графіку письма. Можливо, саме ця стаття і дала поштовх до того, що мовознавці почали давати палеографічну, хай дуже побіжну, характеристику пам'яткам при мовознавчому дослідженні їх. В цьому відношенні варте уваги друге видання праці Ф. Медведєва «Історична граматика української мови» (Харків, 1955). 21-й параграф її присвячений палеографії. Тільки автор чомусь аналізує російську, а не українську стародавню мову. У третьому виданні, яке вийшло в світ у 1964 р. під назвою «Нариси з української граматики», подано уже докладну палеографічну характеристику українських документів.

²³ Нариси з архівознавства. Харків, 1927; Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929.

²⁴ Наукові записки Київського педінституту, т. III. К., 1939.

²⁵ Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. I. К., 1954.

В цей час з'явилося кілька статей Ф. Ткач з аналізом мови і форми документів канцелярії Богдана Хмельницького²⁶. У такому ж напрямі написано праці мовознавця У. Єдлинської «Рецензія листів Б. Хмельницького в Росію у найповнішому виданні», «Синтаксис писем Б. Хмельницкого в Россию». У 1957 р. вийшла в світ колективна праця «Історична граматика української мови», два параграфи якої присвячені палеографічній характеристиці джерел. У 1955 р. М. Антошин пише статтю «Закарпатська грамота 1404 р.»²⁷ Елементи палеографії є в статті О. Бевза про правила друкування історичних документів²⁸. Однак і в цей час спеціальних досліджень з палеографії також не з'явилося, якщо не рахувати рецензію В. Дядиченка і А. Введенського на книгу Л. Черепніна «Русская палеография» (М., 1956)²⁹, в якій побіжно характеризується розвиток української палеографії від півуставу до скоропису. Рецензенти слушно зауважили, що «наукова робота в галузі української палеографії за останні два-три десятиліття припинилася зовсім». Справді, тільки в центральних історичних архівах Києва, Львова і Харкова у процесі практичної роботи нагромаджувався досвід з палеографії.

З середини 30-х років і до 1958 р. з філігранології і дипломатики не з'явилося жодної статті.

Республіканська сесія з питань розвитку суспільних наук 1958 р. наголосила на потребі розробляти допоміжні історичні дисципліни, які повинні сприяти успішному виконанню завдань, що стоять перед історичною наукою. Після проведення в травні 1959 р. республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін спеціальний відділ Інституту історії АН УРСР, кафедри історії університетів та інших вузів, Інститут суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка та архівні установи республіки включилися до розроблення цих питань. Вивченням палеографії і дипломатики почали займатися як історики, так і мовознавці. І. Крип'якевич у статті «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів»³⁰ наголошує на потребі дальшої розробки питання про форми документів, їх внутрішню суть,

²⁶ Ф. Ткач. Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. 1954; її ж, Уваги до документів канцелярії Б. Хмельницького. — Наукові записки Львівського педінституту, 1953, кн. IV, в. 1; її ж, Народна основа лексики ділових документів канцелярії Б. Хмельницького. — «Українська мова в школі», 1957, № 1; її ж, Суспільно-економічна лексика мови українських ділових документів 1-ї половини XVIII ст. — Праці Одеського університету, 1958, т. 148, в. 8.

²⁷ Научные записки Ужгородского гос. ун-та, т. 13. Львів, 1955.

²⁸ «Вісник АН УРСР», 1958, № 2.

²⁹ «Український історичний журнал», 1957, № 3.

³⁰ «Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР» (далі — НІБ), 1961, № 5.

пропонує збирати альбоми зразків письма різних шкіл, створювати альбоми філіграней, написати історію папірень тощо. В іншому плані про це говорить В. Стрельський в статті «Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин»³¹. Я. Кісь подав програму викладання допоміжних історичних дисциплін у вузах³². Про вивчення окремих шкіл письма говориться в статті А. Введенського «Допоміжні історичні науки в роботі архівістів»³³. Тут же підкреслюється необхідність розроблення неографії, а також дипломатики радянського періоду.

У цей період з'явились і спеціальні розробки архівістів з палеографії, дипломатики і філігранології. П. Захарчишин (ЦДІА УРСР у Львові), І. Іваницька (філіал ЦДІА УРСР у Харкові), З. Хомуцька (ЦДІА УРСР у Києві) присвятили свої статті історії письма різних частин України: Галичини, Волині і Слобожанщини³⁴. Графіку і зміну літер тієї чи іншої школи вони розглядають у зв'язку з історичними процесами; вивчаючи розвиток письма, автори порівнюють львівську школу з київською і острозькою, школи Слобідської України — з київською. На жаль, до статей не додано зразків письма, на що вказувалось і в рецензіях³⁵. Однак цей хороший початок не дістав дальшого розвитку.

Відрадным явищем є вихід у світ у 1960 р. ґрунтовної праці Я. Запасака «Орнаментальне оформлення української рукописної книги». Видання прекрасно оформлене, багато ілюстроване.

У 1961 р. палеограф М. Геппенер написав коротку, але оригінальну статтю³⁶. На підставі палеографічного аналізу письма чотирьох клаптиків пергаменту, знайдених в оправі актової книги Володимирського земського суду за XVII ст.,

³¹ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965.

³² Там же.

³³ А. А. Введенский. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов. — «Вопросы архивоведения», 1962, № 2.

³⁴ П. І. Захарчишин. Палеографічні особливості львівського письма XVI—XVII ст. — Історичні джерела та їх використання. К., 1964, вип. 1; І. М. Іваницька. Палеографія архивних документів місних административних учреждений Слободской Украины XVIII в. — Друга республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965; З. Хомуцька. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1.

³⁵ Д. Г. Литвак. Удачный почин украинских источниковедов. — «История СССР», 1965, № 6; Н. Ф. Демидова, І. В. Самойленко. Історичні джерела та їх використання. — «Український історичний журнал», 1965, № 2; Я. Р. Дашкевич. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам. — «Архів України», 1966, № 1.

³⁶ М. Геппенер. Отрывок пергаментового молитвенника. — Труды отдела древнерусской литературы, т. XVII. М., 1961.

він зробив кілька цікавих висновків про розвиток українського письма і встановив дату уривка — друга половина XIII ст. Цікаво, що автор називає ще чотири актові книги, які зберігаються і зараз в ЦДІА УРСР у Києві, де повинні бути в оправах такі пергаменти. Але огляд цих книжок показав, що тут пройшла чиясь рука і вони зникли.

Про актові книги як джерело для вивчення палеографії XVI—XVIII ст. йдеться в статті Л. Проценко³⁷; вклад Д. І. Зубрицького у розвиток палеографії висвітлює Я. Ісаєвич³⁸; про палеографічну експозицію кабінету допоміжних дисциплін у Львівському державному університеті мовиться в статті Я. Кіся³⁹.

У 1963 р. вперше на Україні було видано підручник для вузів «Допоміжні історичні дисципліни». Громадськість чекала на нього і сприйняла його вихід як важливу наукову подію, хоч він має багато істотних недоліків⁴⁰. У розділі підручника «Палеографія» йдеться про російську палеографію, а про українську говориться дуже мало.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР у 1961 р. розпочав видання серії «Пам'ятки української мови». Уже вийшло чотири книжки цієї серії. Для істориків особливий інтерес становлять видання «Українські грамоти XV ст.» (К., 1965) і «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.)» (К., 1965), в яких дано палеографічну характеристику документів. До останньої передмову написав М. Бойчук⁴¹. Змішуючи деякі історичні поняття, автор водночас зробив цінний палеографічний аналіз пам'ятки: дав загальну характеристику письма, розглянув написання рядкових і нарядкових букв, лігатур, скорочень. В. Русанівський, навпаки, не вмістив цільної передмови до видання «Українські грамоти XV ст.», але майже до кожної грамоти дав палеографічний опис (за типом видання грамот Розовим).

Безперечно, продовження серії «Пам'ятки української мови» сприятиме більш інтенсивному розробленню української палеографії.

³⁷ Л. Проценко. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1, К., 1964.

³⁸ Я. Ісаєвич. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. — НІБ, 1963, № 1.

³⁹ Я. Кіся. До історії розвитку допоміжних дисциплін у Львівському університеті. — НІБ, 1963, № 4.

⁴⁰ Див. рецензії Л. А. Проценко у НІБ, 1964, № 4; Д. П. Пушкарьова в «Українському історичному журналі», 1964, № 4; Б. Гордієнко і П. Захарчишина «Обговорення короткого курсу посібника «Допоміжні історичні дисципліни» у НІБ, 1964, № 4; Н. Врадія «Семінар з спеціальних історичних дисциплін» в «Українському історичному журналі», 1964, № 4.

⁴¹ Див. рецензії Л. А. Проценко в «Українському історичному журналі», 1965, № 12; Я. Р. Дашкевича та Ф. П. Шевченка в «Архівах України», 1965, № 6.

У 1961 р. вийшли «Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.», розроблені М. Пешак і В. Русанівським. У них подано план палеографічного аналізу пам'яток. Прикладом вдалої передмови до пам'ятки з загальною характеристикою її, описом зовнішнього вигляду, найважливіших особливостей графіки є палеографічна передмова М. Худаша до монографії «Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст.» (К., 1965). Характеристика окремих літер є в працях І. Сентицького, І. Керницького, А. Москаленко та ін.

В цей період в історичну науку входить ім'я О. Мацюка, який за короткий час завоював провідне місце в розробленні питань філігранології. Він опублікував сім статей⁴², в яких проявив інтерес не тільки до філіграней, а й до паперової промисловості, починаючи з XVI ст. до наших днів. Звичайно, для збору повної колекції філіграней, наявних на папері документів всієї України (а Мацюк працює над підготовкою до видання альбома водяних знаків), потрібно багато часу. Одній людині зробити це дуже важко. Ось чому було б добре, якби й інші архівісти приєднались до цієї роботи.

Сталися зрушення у розробленні питань дипломатики: надруковано підручник, збірник статей, 10 ґрунтовних спеціально присвячених дипломатиці статей, в 9 статтях проблеми її порушуються побіжно. Найбільше для розвитку дипломатики зробив А. Введенський. Крім вже названих статей йому належать статті «Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV—XVIII ст.»⁴³ і «Питання дипломатики в працях В. О. Ключевського»⁴⁴. Статті А. Введенського присвячені розробці питань тільки російської дореволюційної дипломатики, хоча він добре усвідомлював потребу розвивати і українську дипломатику⁴⁵. У 1963 р. А. Введенський всі свої статті з дипломатики об'єднав і видав як «Лекції по документальному источниковедению истории СССР» (К., 1964). Це — перший в українській радянській науці посібник з дипломатики. А. Введенському належить і розділ «Дипломатика» у підручнику «Допоміжні істо-

⁴² До історії українських паперень XVI ст. та їх водяних знаків. — НІБ, 1962, № 5; Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. — НІБ, 1964, № 3; Водяні знаки деяких українських паперень XVI — початку XX ст. — НІБ, 1964, № 1; Водяні знаки документів — джерело вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII — першої половини XIX ст. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1965; Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів. — Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, та ін.

⁴³ «Вісник історико-філософського факультету Київського державного університету», 1958, № 1.

⁴⁴ А. О. Введенський. Питання дипломатики в працях В. О. Ключевського. — «Український історичний журнал», 1959, № 1.

⁴⁵ «Український історичний журнал», 1959, № 4.

ричні дисципліни», де використовуються й українські ділові документи.

Статті з дипломатики, що з'явилися останнім часом, можна поділити на дві групи: статті, в яких розглядаються підробки документів; статті з описом різних форм певної категорії документів. До першої групи належать статті І. Крип'якевича і Я. Дашкевича «Підробки документів Богдана Хмельницького» і «Грамота Федора Дмитровича 1062 року», де на підставі блискучого аналізу документів доводиться їх підробка⁴⁶. До другої — статті В. Чунтулової про форми документів актових книг Кременецького земського і гродського судів⁴⁷.

У створенні земельного кадастру в господарствах окремих районів України може стати у пригоді стаття Р. Кулачковського «Характеристика земельних кадастрів Галичини і можливість їх використання в наш час»⁴⁸.

В. Самойленко в статті «Маєткові акти XIV—XVII ст.»⁴⁹ підкреслює важливість аналізу змісту документів, вказує на зв'язок змісту і форми типових актів на землеволодіння залежно від розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні. М. Миць розглядає документи радянського періоду в статті «Дипломатичні особливості актових документів Волинського облвиконкому»⁵⁰.

Питання форм документів торкалися в своїх статтях Я. Ісаєвич, Ф. Шевченко, Н. Вradій, П. Захарчишин, Л. Проценко⁵¹ та ін. Діяльність Д. Зубрицького і І. Крип'якевича як дипломатистів простежена в статтях Я. Ісаєвича і В. Грабовецького⁵².

Підводячи підсумки огляду розвитку палеографії, дипломатики і філігранології за 50 років, слід сказати, що найбільше

⁴⁶ НІБ, 1960, № 3; 1962, № 4.

⁴⁷ НІБ, 1960, № 4; Форми документів актових книг Кременецького гродського суду. Форми документів актових книг Кременецького земського суду. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964.

⁴⁸ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965.

⁴⁹ Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966.

⁵⁰ Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965.

⁵¹ Я. Д. Ісаєвич. Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965; Ф. П. Шевченко. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; П. І. Захарчишин. Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини 1772—1918 рр. — НІБ, 1963, № 1; Н. Ф. Вradій. Источниковедческий анализ актовых книг ЦГИА УССР во Львове. — «Вопросы архивоведения», 1963, № 4; Л. А. Проценко. Актові книги як джерело до вивчення історії міст і сіл. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін. Друга секція. К., 1965.

⁵² НІБ, 1961, № 50; 1963, № 1.

досліджень з цих історичних дисциплін з'явилося в останні роки — після прийняття науковими конференціями настанов про їх розроблення. До цього не було спеціальних палеографічних і дипломатичних досліджень, не було після 1923 р. розробок і з філігранології. Коло науковців, які займаються вказаними дисциплінами, зростає, цьому сприяють періодичні видання «Архіви України» та «Український історичний журнал».

Слід зазначити, що важливе не тільки те, що вже зроблено, але й те, що тепер ясні завдання розвитку цих дисциплін: створення підручників з палеографії, підготовка альбомів із зразками письма і філіграней, вивчення радянської документації, створення кабінетів спеціальних історичних дисциплін тощо. Для цього потрібні кваліфіковані кадри, віддані справі так, як І. Каманін, В. Романовський, І. Крип'якевич, С. Маслов. Для забезпечення успіху треба налагодити роботу наших наукових бібліотек. Адже ми не маємо повних комплектів журналів, зокрема за перші роки Радянської влади, не маємо добре розроблених каталогів. Настав час створити загальноукраїнський каталог з спеціальних історичних дисциплін. Завдяки розробкам науковців республіки ці дисципліни з допоміжних стали спеціальними. Треба сподіватись, що настане час, коли вони стануть самостійними науками.

Л. А. Проценко

ПАЛЕОГРАФИЯ, ДИПЛОМАТИКА И ФИЛИГРАНОЛОГИЯ В УКРАИНСКИХ СОВЕТСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

В статье рассматриваются исследования, посвященные палеографии, дипломатике и филигранологии, выполненные в советское время.

В развитии палеографии, дипломатики и филигранологии можно выделить три периода: 1) с 1917 г. до середины 30-х годов; 2) со середины 30-х годов до конца 50-х годов; 3) с конца 50-х годов по настоящее время.

Характерной особенностью первого периода является то, что филиграны рассматриваются вместе с орнаментами как составная часть палеографии. Специальных работ о развитии дипломатики в этот период не появилось, хотя вопрос об «Украинском дипломатии» не сходил с повестки дня.

Для второго периода характерен спад внимания к разработке специальных исторических дисциплин, в том числе и к палеографии.

Некоторое оживление в изучении палеографии наблюдается в конце 40-х — начале 50-х годов, причем ею занимаются главным образом языковеды. Историки в эту работу включаются только в конце 50-х годов. Появляются программные статьи, исследования отдельных палеографических школ письма, а также учебники для вузов. Ряд исследований посвящается дипломатике. Значительное развитие получает филигранология, благодаря чему она выделена в самостоятельную специальную дисциплину.